

Походження культурного та мовного розмаїття Європи довгий час залишалося невідомим. З одного боку, це було пов'язано з тим, що бракувало надійних відомостей, які могли б дати змогу провести реконструкцію доісторичних умов життя. З іншого — фахові межі окремих наукових дисциплін, до яких зверталися в цих дослідженнях, тривалий час були ізольованими, що заважало виробленню загального погляду. Так, у 1980-ті роки все ще натрапляємо на безпомічні заяви щодо індоєвропейських джерел, які перебувають «у темряві історичної епохи мисливців і збирачів, оскільки мовознавство не має змоги надати тут жодних конкретних відомостей» (Haarmann 1986: 13). Величезне завдання — з'ясувати походження та міграції індоєвропейського населення, а також прояснити процес вичленування їхніх мов та культур — можна виконати лише через міждисциплінарну співпрацю (див. Haarmann 1999, 2009b, зокрема про міждисциплінарну індоєвропеїстику).

Проте цей постулат є відносно новим, порівнюючи з останніми 250 роками дослідження давньої історії, культури й мов. Потенціал даних, якими сьогодні оперує історія культури та мовознавство, походить із контактної лінгвістики, порівняльно-історичного мовознавства, археології, антропології, інших гуманітарних і культурологічних дисциплін, із досліджень старожитностей, соціології, генетики людини тощо.

Про походження індоєвропейців було зроблено чимало різних припущень. Їхні витоки шукали в Європі, Азії і навіть в Африці. До наукового дискурсу увійшло приблизно десять теорій про прабатьківщину індоєвропейців; більшість із них надто однобокі, і сягають вони неглибоко. Власне, нині серйозно обговорюють лише дві з цих теорій. Вони виключають одна одну, проте доказовість кожної неможливо зрозуміти, не розглядаючи протилежної теорії.

1. ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ СТЕП ЧИ АНАТОЛІЯ?

За давнішою теорією, прабатьківщина індоєвропейців розташовувалася в Європі, а саме в причорноморських* і приволзьких лісостепах між Волгою і Доном**. Це була так звана курганна теорія Марії Гімбутас, розроблена в 1970-ті роки. До найпримітивніших залишків цивілізації ранніх степових кочівників належать камерні поховання, над якими було насипано монументальні земляні пагорби. Їхня назва — кургани — походить із татарської. Гімбутас ідентифікувала будівничих цих курганів як індоєвропейських степових кочівників, а в широкому географічному поширенні таких поховань, на які можна натрапити в передгір'ї Кавказу, а також довкола всього

* Тут і далі автор вживає означник *südrussischen*, тобто південноросійський.

** У науковій літературі цей ареал також називають понтійсько-каспійським степом.

Чорного моря й аж до Південно-Східної Європи, вона вбачала ранні свідчення про маршрути міграцій степових кочівників на захід і схід.

За іншою теорією, яка походить з 1980-х років і називається теорією дифузії, прабатьківщину індоєвропейців можна віднайти на території Малої Азії, а саме в Анатолії. Звідти, на думку Коліна Ренфрю (1987), індоєвропейські землероби, які займалися рільництвом, примігрували до Південно-Східної Європи, і саме вони принесли в Європу технологію вирощування культурних рослин. Проте археологічних слідів ранніх поселень індоєвропейців в Анатолії за VIII–VII тисячоліття до н.е. не знайдено, до того ж існує консенсус щодо того, що культура мешканців поселення Чатал-Гуюк, найстарішого міста регіону, була неіндоєвропейською. З іншого боку, маршрути поширення рільництва в Європі можна легко простежити за місцями поселень.

Уявлення Ренфрю про походження індоєвропейців утворюють зручну тезу про рівноправність різних стихійних процесів. Такими були: 1) етнічний процес (міграція населення з Анатолії в Південно-Східну Європу, а звідти — далі на захід), 2) соціально-економічний процес (поширення рільництва з Анатолії в Європу через міграційні шляхи відповідно до хвильової моделі просування — англ. *wave of advance model*), 3) генетичний процес (поширення певних генетичних типів — англ. *gene flow* — із Західної Азії в Європу). Аналіз даних цих конвергентних процесів, очевидно, приводив лише до одного висновку: мігранти з Анатолії перенесли в Європу не лише рільництво як форму господарювання, а й свої культури та мови.

Тези Ренфрью знайшли чимало палких послідовників, і уявлення про індоєвропейців, які несуть із собою поступ, поширилося серед археологів та генетиків як нова парадигма. Тим часом фахівці з історичного мовознавства й далі надавали перевагу давнішій курганній теорії Марії Гімбутас. За цією останньою теорією, поширення рільництва та міграції індоєвропейців були двома різними процесами, що розгорталися незалежно один від одного, а в деяких регіонах навіть мали протилежне спрямування.

Наука про генетику людини досягла значно більшої точності у відтворенні генетичних моделей поширення європейського населення в порівнянні з ранніми узагальнювальними уявленнями: за її допомогою науковці дійшли висновку, що наш генетичний матеріал є переважно автохтонним (Semino et al. 2000, Budja 2005). Ці висновки спиралися на спостереження за безперервністю спадкової інформації, що міститься у *Y*-хромосомі, яка до 90 % визначається виключно чоловічою статтю. ДНК *Y*-хромосоми рекомбінується з жіночою хромосомою *X* лише на 10 %. Збереження чоловічої спадкової інформації є діагностичним індикатором стабільності популяції в часі й просторі.

Населенню Європи властивий високий ступінь стабільності ДНК *Y*-хромосоми, а це говорить про те, що у жилах сучасних європейців переважно тече кров їхніх палеолітичних прашурів, а не кров мігрантів з Анатолії (Vonderach 2008: с. 65 і наст.). Прихильники теорії дифузії пояснюють це або тим, що індоєвропейські мігранти з Анатолії повністю витіснили тубільне населення Європи, або ж вступили

з давніми європейцями в родинні зв'язки, а їхня генетична інформація збереглася в нащадках завдяки генетичному перетоку (див. Renfrew/Boyle 2000 про генетичні дослідження 1990-х років). Сьогодні такі уявлення вже вважають застарілими.

Найновіші уточнені відомості про генетичну спадкову масу європейців вимагають також перегляду тези про поширення землеробства в Європі. У багатьох регіонах Європи рільництво переважно поширювалося незалежно від міграцій різних груп населення (Budja 2007). Тубільне населення мисливців і збирачів, яке познайомилося з аграрними продуктами через мінову торгівлю, з часом акультурувалося й саме переймало спосіб життя, пов'язаний із виробництвом сільськогосподарської продукції (Séfériades 2007). Проте це не мало жодного впливу на мови місцевих груп населення, адже вони зберегли свої староевропейські (= доіндоєвропейські) мови.

Навіть якщо на час неоліту годі віднайти сліди широкої міграції із Західної Азії в Південно-Східну Європу, а доіндоєвропейський мовний світ на початку бронзової доби загалом був неторканим, все-таки варто поміркувати, чи не відбувалися тоді локальні міграційні процеси. Єдиним регіоном Європи, де можна уявити міграцію з-за її меж, є Фессалійська рівнина. Можливо, поселення, які з'явилися там протягом VII тисячоліття до н.е. (Сескло, Ахілліон, Лариса та ін.), були засновані орачами, що прийшли з Малої Азії (Whittle 1996: с. 40 і наст.).

Науковці висували багато різних припущень про те, що за маршрут могли обрати мігранти з Анатолії, які осіли в Фессалії. Найспекулятивнішим

є припущення про те, що селяни-орачі на східному узбережжі Егейського моря збудували плоту, якими дрейфували на захід, адже в VIII–VII тисячоліттях до н.е. годі розраховувати на існування весельного та кермового водного транспорту. Тут варто спитати, як селянам-орачам могло спасти на думку повантажити на плоту своє майно та худобу (зокрема корів і волів, адже кожна така тварина важила від 400 до 700 кг) і вийти у відкрите море. Натомість видається цілком вірогідним, що ранні мігранти потрапили в Європу через перешийок на Босфорі, який у ті часи поєднував Європу з Азією (Marler/Naarmann 2006). Цей перешийок був знищений приблизно 6700 року до н.е. під час так званого Чорноморського потопу. Найраніші сліди рільництва на європейському ґрунті походять із Фессалії й датуються приблизно 7000 роком до н.е.

Єдина велика міграція населення, яке принесло з собою рільництво, була внутрішньоєвропейським процесом. Йдеться про людей, яких за типовим орнаментом їхніх керамічних виробів називали представниками культури лінійно-стрічкової кераміки. Цілком імовірно, що це були нащадки староевропейських мисливців і збирачів, які пройшли процес акультурації і чий поселення зазнали швидкого поширення. Їхній експансії, очевидно, сприяло потепління, яке приблизно з 5800 року до н.е. змінило попередній холодний клімат Європи. Міграційний рух почався приблизно 5600 року до н.е., під час якого жителі Причорномор'я подалися на захід і за кілька тисячоліть досягли Центральної Європи і Північної Франції (Scarre 2005a: с. 407 і наст.).

Якщо рільництво поширилося не через мігрантів-індоевропейців, тоді немає підстав шукати індоевропейську прабатьківщину в Анатолії. Єдиною можливою альтернативою залишається припущення про міграцію зі Східної Європи, причому не селян-орачів, а кочівників-скотарів, які, подібно до мисливців і збирачів до них, зазнали акультурації під час свого руху на захід.

Виходячи з теперішнього стану знань, територія, з якої могла відбутися експансія степових кочівників, тобто прабатьківщина індоевропейців, простягалася через зону лісостепу і степу до долини річок Урал і Самара (притока Волги) на сході, на заході — до Дніпра та межі контактної зони між рільними землями й пасовищами Східної України, а на півдні — до передгір'я Кавказу (іл. 2).

Якщо мігранти першої хвилі, які приблизно в V тисячолітті до н.е. досягли північного сходу Болгарії (Варна), були ще кочівниками-скотарями, то індоевропейські кельти, які в I тисячолітті до н.е. заселили Британські острови, були суто землеробами-орачами. Проте технологію культивування рослин у Британію принесли не кельти. Староевропейці, чії пращури спорудили Стоунгендж, культивували рільництво ще задовго до кельтів.

Схоже на те, що рільництво в Європі поширилося переважно через акультурацію, саме тому гени наших палеолітичних пращурів завжди були активними. Тоді виникає запитання, чому ми розмовляємо мовами, які 7000 років тому поширилися з епіцентру у причорноморських степах? Окрім того, варто з'ясувати й те, з якої причини індоевропейські кочівники вдалися до таких далеких міграцій.

2. Географічні обриси індоєвропейської прабатьківщини (Anthony 2007: 84)

2. ІНДОЄВРОПЕЙЦІ ТА УРАЛЬЦІ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Найперше треба з'ясувати, що ми взагалі знаємо про етногенез індоєвропейців, а також як і коли їх почали відрізняти від сусідів мовно і культурно. Очевидно, індоєвропейськість розвивалася в певних соціокультурних умовах з ранішої єдності з носіями уральських мов. Епіцентри людності розташовані у східній частині Європи і чітко вирізняються на генетичній мапі (Cavalli-Sforza 2000: 114, 117), водночас прабатьківщина уральців локалізована на півночі регіону поширення індоєвропейців.

Навіть якби не було жодної вагомої генетичної причини шукати прабатьківщину як індоєвропейців, так і уральців у Східній Європі, то залишається суто лінгвістична аргументація, яка, без сумніву, свідчить на користь такого підходу. Для словникового складу та граматичних структур індоєвропейських

і уральських мов можна реконструювати конвергентні елементи, які однозначно не є взаємними запозиченнями, і щодо їхнього існування може бути тільки одне логічне пояснення: йдеться про конституенти праспорідненості між двома мовними родинами (Hajdú/Domokos 1987: с. 234 і наст.).

Впадають в око конвергенції в лексиці, як-от: ієвр. **mozge-*, урал. **moške-* і фін-угр. **muške* (> угор. *mos*) «миє»; або ієвр. **wed-*, урал. **wite* і фін-угр. **wete* (> угор. *víz*) «вода» та багато інших.

Явні паралелі присутні й у системі приголосних. Так, для протоуральських особових займенників в однині ідентифіковано форми у постпозиції **-me*, **-te*, **-se*, а для праіндоєвропейської — форми у препозиції **me-*, **tu-* та (рефлексивна) **se-*. Подібні конвергенції характерні й для вказівних займенників — праієвр. **te-/to-* та праурал. **tä-/to-* «той/цей», — а також для питальних займенників: праієвр. **kwe/o-* та праурал. **ke-/ku-* «хто/що». Відповідності було реконструйовано також і в граматичній структурі, наприклад, закінчення знахідного відмінка в однині — праієвр. **-m* та праурал. **-m* — і закінчення родового відмінка множини — праієвр. **-om* та праурал. **-n*.

Прадавні спорідненості між окремими мовними родинами є полем дослідження глотогонії — дисципліни, яка займається походженням мов. І хоча такі дослідження існують уже понад сто років, на якийсь час про них майже повністю забули. Проте в 1990-ті роки, під впливом успіхів у дослідженні генетики людини, глотогонія зазнала надзвичайного розквіту. Відтоді вивчення взаємозв'язків між історією мови та еволюцією фактично стало модним трендом.

Дослідження поширення людського населення та появи нових мов розвиваються пліч-о-пліч. Навіть роль індоєвропейсько-уральських конвергенцій вдалося значно уточнити (Carpelan et al. 2001, Naarmann 2006: с. 242 і наст., Anthony 2007: с. 93 і наст.).

Цілком імовірно, що людності, які розмовляли індоєвропейськими та уральськими мовами, не лише сусідили, а й мешкали в ареалах спільного проживання, перш ніж індоєвропейці вирушили у свої міграції. Екологічний сценарій у Східній Європі дає змогу датувати початки спільного мовного та культурного розвитку кінцем останнього льодовикового періоду (прибл. 15000–10000 рр. до н.е.). Праіндоєвропейський і прауральський комплекс були західними околицями широкого ареалу, у якому були поширені мови євразійської прародини (англ. *ancient Eurasian superphylum*) (Greenberg 2000–2002)*.

Спільний мовний і культурний розвиток тривав аж до VII тисячоліття до н.е., потім, щоправда, відбувся дрейф південного (тобто праіндоєвропейського) комплексу, який врешті здобув мовну і культурну самобутність. Дивергентний розвиток праіндоєвропейської мови пов'язаний із глибокими змінами в екології Східної Європи. Після періоду, коли спостерігався надлишок води, спричинений таненням льодовиків у X і IX тисячоліттях до н.е., поступово почався посушливий період, і до VII тисячоліття до н.е. вже сформувався типовий пояс рослинності

* В українській науці, услід за Х. Педерсеном та киянином за походженням В. Ілліч-Світичем, цю макросім'ю мов називають ностратичною. — *Прим. наук. ред.*

ландшафтів Південної Росії та України: степ і лісостеп. Прауральці в північних лісах залишалися прихильними до своєї традиційної культури мисливців, рибалок і збирачів, натомість праіндоєвропейці на півдні здійснили перехід до кочового скотарства. Кінь, який відігравав центральну роль у кочівницькому пасовищному способі господарювання та в індоєвропейській міфології, був доволі рано одомашнений в регіоні між Волгою та Доном (Dergachev 2007: с. 461 і наст.).